

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ХІХ ст.

У статті досліджуються українсько-болгарські літературні зв'язки ХІХ ст., основні етапи і напрями їх розвитку. Особлива увага приділяється питанню ролі особистих контактів між літераторами в процесах творчого обміну й взаємовпливу української і болгарської літератури.

Ключові слова: болгарське відродження, література, літературознавство, літературні зв'язки, творчій обмін, взаємовплив.

Українсько-болгарські літературні зв'язки мають тривалу історичну традицію. Час їх становлення сягає кінця Х ст., що зумовлюється насамперед політичними причинами — офіційним прийняттям християнства Першим Болгарським царством 865 року, а згодом і Давньоруською державою 988 року. Саме з Болгарії на територію Східної Європи почала ширитися церковнослов'янська мова (у тому числі завдяки зусиллям видатних просвітників Кирила і Мефодія), що стала основою для розвитку літературної мови середньовічної України і зрештою всіх сучасних слов'янських мов. Упродовж перших десятиліть після християнізації на Русі активно розповсюджувалася грецька література теософського змісту, перекладена церковнослов'янською мовою безпосередньо у самій Болгарії служителями культу охридського патріархату. У переважній більшості це були богослужбні книги і проповідницькі твори як, наприклад, «Четьї Мінеї» та «Ізборник Святослава» (або Симеонів збірник), зібрання творів візантійських богословів, «Богословіє» Іоанна Дамаскіна, «Хроніка» Іоанна Малали тощо. Разом із цим Київська Русь була знайома і з нечисленними оригінальними творами власне болгарських авторів таких, як «Учительне Євангеліє» Костянтина Преславського та апокрифами, створеними представниками поширеного впродовж Х–ХІ ст. у Болгарії єретичного релігійного руху богомільства. Чи не найпопулярнішим на Русі оригінальним твором болгарського походження була «Азбучна молитва» (її авторство досі залишається не встановленим остаточно, за основними версіями це можуть бути просвітитель Кирил або один із його учнів — Костянтин Преславський).

Після втрати Болгарією незалежності (унаслідок завоювання її Візантією 1018 року), літературна діяльність тут занепадає, проте надходять і набувають неабиякої популярності переклади та оригінальні твори вже київського походження, серед яких — житія руських святих: княгині Ольги, Бориса і Гліба.

У процесі взаємного обміну літературою між Болгарією та Давньоруською державою вироблені спільні традиції стилістики оформлення рукописних книг, зокрема використання елементів тератологічного (тваринного) і рослинного орнаментів (заголовній літері надавалася подоба реального або фантастичного звіра, кінцівки літер нагадували пташині дзьоби і крила, хвости і голови риб тощо).

Період недовготривалого політичного відродження Болгарії у XII–XIV ст. (так званий Палеологівський ренесанс) супроводжувався поживленням взаємного літературного обміну між народами. У ці часи за посередництвом болгар на Русі поширюється така літературно-релігійна течія, як християнський містицизм, головним представником якої вважається болгарський (тирновський) патріарх Євтимій (1370–1393 рр.). Набуло популярності також релігійно-філософське вчення ісихазму (засновники — грецькі богослови Григорій Синаїт та Григорій Палама), деякі положення якого, зокрема про слово і мову, лягли в основу реформування патріархом Євтимієм слов'янської писемності (стосувалася головних засад перекладання з грецької мови, унормування церковнослов'янської мови, її правопису і графіки), яка своєю чергою зумовила розвиток емоційно-експресивного стилю «плетіння слівес». Серед палких прихильників і послідовників так званої тирновської школи були київські митрополити болгарського походження Кипріан і Григорій Цамблак. Її вплив особливо позначився на українських літературних пам'ятках XIV–XV ст. характерним посиленням аскетичних і містичних настроїв, схильністю до стилістичних прикрас і своєю риторичністю¹.

Після поневолення Болгарії Османською імперією у XIV ст., упродовж тривалого часу (майже п'ять століть) болгарська літературна діяльність перебувала у глибокій кризі й фактично занепала, залишивши свій творчий потенціал насамперед в усній народнопоетичній творчості та поодиноких оригінальних творах (наприклад, «Історія слов'яноболгарська» Паісія Хилендарського 1762 року). Відомостей про наявність літературних зв'язків між обома народами за цей період практично не залишилось.

Процес їх поживлення можна спостерігати лише від XIX ст., що пов'язано з «болгарським відродженням», яке саме у цей час набуло апогею свого розвитку — країну охоплює загальне культурне піднесення, прагнення до духовної й політичної свободи, завершується процес формування болгарської нації. Водночас XIX ст. стає часом завершення формування інших слов'янських націй, що також відбувалося на тлі значних культурних зрушень, які охопили слов'янські країни, зокрема Україну і Болгарію, та увійшли в історію під назвою «слов'янське відродження». Саме в цей час неабиякої популярності набула ідея слов'янської єдності. До найяскравіших прикладів домінування інтеграційних настроїв серед національних еліт

українського й болгарського народів XIX ст. слід віднести самовіддану працю представників одного народу на ниві культури, науки чи то мистецтва іншого (як це робили Василь Каразін, Марин Дринов, Михайло Драгоманов), що мало велике значення у процесі взаємозбагачення обох культур.

Тема українсько-болгарських літературних зв'язків XIX ст. неодноразово поставала у літературознавчих та історичних студіях як вітчизняних (П. Сохань, В. Чорній, Т. Поліщук, Н. Григораш, В. Полєк, Д. Шелудько, Є. Кирилюк, В. Москаленко, В. Дмитрук та ін.), так і болгарських дослідників XIX–XX ст. (І. Шишманов, С. Чілінгаров, І. Конєв, С. Русакієв, П. Атанасов, С. Каракостов, К. Дінчев, Л. Терзійська, Т. Влайков, М. Бичваров та ін.)². Одним із головних предметів вивчення став вплив творчої спадщини українських літераторів, переважно Тараса Шевченка, Лесі Українки та Івана Франка, на болгарську літературу другої половини XIX ст.

Досліджуючи питання українсько-болгарських літературних зв'язків означеного періоду, передусім слід відстежити їх еволюцію, динаміка якої неупинно зростала, зважаючи на обставини суспільно-політичного й культурного розвитку обох народів. Якщо у першій половині XIX ст. процес взаємопроникнення літератур лише розпочинався (після тривалого періоду застою), то вже від 50-х років став дедалі активнішим і набув свого апогею у повоєнні десятиліття (після визволення Болгарії 1878 року в результаті російсько-турецької війни), зокрема частішають особисті контакти між українськими і болгарськими літераторами.

Напевно найбільш визначною подією в українсько-болгарських літературних відносинах першої половини XIX ст. стало видання 1829 року в Москві першого тому книги вченого-енциклопедиста закарпатського українця Юрія Гуци, більш відомого під псевдонімом Венелін, під назвою «Колишні й нинішні болгари в їх політичному, народописному, історичному й релігійному відношенні до росіян» (другий том вийшов з друку вже після смерті автора, а саме 1841 року)³. Її поява є тим більш значущою, оскільки до тих пір ми не знайдемо у вітчизняній історіографії жодної ґрунтовної праці, присвяченої дослідженню історії чи культури Болгарії. У цій книзі Ю. Венелін уперше обґрунтував теорію спільного походження східних і південних слов'ян. Основою для її написання стали матеріали, зібрані вченим під час свого перебування на півдні Бессарабії (вчителював у Кишиневі), де проживала численна болгарська діаспора. За висловлюванням І. Молнара (написав передмову до другого 1856 року видання праці), Ю. Венелін відтворив і зв'язав надовго духовний союз між болгарами та іншими слов'янськими народами⁴.

1830 року Ю. Венелін отримав від Російської Академії наук дозвіл на своє відрядження до Болгарії. У результаті здійснених польових досліджень Ю. Венелін напрацював значний фактичний матеріал (записи народних

пісень і приказок, описи обрядових дійств тощо), який використав у своїх книгах: «Грамматика нинішньої болгарської говірки», «Про характер народних пісень у слов'ян задунайських» (1835 р.), «Про зародження нової болгарської літератури» (1838–1841 роки), «Критичні дослідження щодо історії болгар» (1849 р.)⁵.

Книги Ю. Венеліна набули значної популярності у середовищі тогочасної болгарської інтелігенції, що пізніше буде визнано зарахуванням його особи до плеяди діячів болгарського національного відродження. Його ім'я, за висловом першого болгарського українця Івана Шишманова, «...відоме в нас (мається на увазі у Болгарії — П.В.) з підручників і серед маленьких дітей. Нема Болгарина, щоб не заховував у вдячній пам'яті того сина України... Венелін став ще в першій половині XIX ст. божищем і оракулом болгарського народу, котрий перший раз знайшов в Європі свого гарячого оборонця»⁶. Після смерті Юрія Венеліна, вдячні болгарські емігранти встановили на його могилі у Москві надгробок з пам'ятним написом: «Нагадав світові про забуте, але колись славне й могутнє плем'я болгар і палко бажав побачити його відродження». Не менш яскравим прикладом глибокої шани до вченого у Болгарії є поява нового болгарського чоловічого ім'я, однозвучного з його прізвиськом-псевдонімом — «Венелін». Зрештою, у себе на батьківщині Юрій Венелін справедливо вважається засновником вітчизняної славістики і болгаристики зокрема⁷.

Пізніше, у другій половині XIX ст., болгаристичні студії посіли чільне місце у вітчизняній науковій літературі, а їх розвиток відбувався за двома основними напрямками — історичному і літературознавчому із значним домінуванням останнього. У цьому контексті не можна обійти увагою творчий доробок на ниві літературознавчої болгаристики Осипа Бодяньського, Михайла Максимовича, Ізмаїла Срезневського, Якова Головацького, Олександра Потєбні, Миколи Сумцова, Михайла Халанського, Михайла Попруженка, Віктора Григоровича, Костянтина Радченка, Михайла Драгоманова та ін. Слід наголосити на тому, що ці автори досліджували історію розвитку українсько-болгарських літературних відносин, зокрема процеси взаємопроникнення і взаємовпливу української та болгарської літератури⁸.

Так, 1839 року вийшла з друку праця Михайла Максимовича «Історія давньоруської словесності», в якій значна увага приділялася темі впливу староболгарської словесності на розвиток давньоруської⁹. Ізмаїл Срезневський 1846 року видав «Огляд книгодрукування у Болгарії» — перше бібліографічне зведення болгарських творів¹⁰. Пошуковий інтерес Якова Головацького зосереджений і на вивченні творів болгарських просвітителів, що знайшло своє відображення у праці «Коротка відомість о рукописах слов'янських і руських» 1873 року¹¹. Наприкінці 90-х років Михайло Попруженко захистив докторську дисертацію на тему «Синодик царя

Бориса», а також йому належать ґрунтовні бібліографічні дослідження з кирило-мефодіївської проблематики та історії апокрифічної літератури богомільців¹². У студії Віктора Григоровича «Огляд слов'янських літератур» 1880 року значна увага приділялася аналізу староболгарської літератури X–XI ст.¹³ Костянтин Радченко 1898 року видав працю (магістерську дисертацію) під назвою «Релігійний і літературний рух у Болгарії в епоху перед турецьким завоюванням», в якій ґрунтовно дослідив питання впливу Візантії на культурний розвиток Болгарії, зокрема тогочасні літературні відносини між цими країнами. На рубежі XIX–XX ст. його вишукування зосереджувалися на болгарській апокрифічній літературі, результатом чого стали праці «До історії філософсько-релігійного руху у Візантії і Болгарії XIV ст.», «Етюди по богомільству» тощо¹⁴.

Не менш вагомими стали дослідження українських авторів із теми взаємовпливу болгарського та українського фольклору. Так, 1837 року Осип Бодяньський захистив магістерську дисертацію на тему «Про народну поезію слов'янських племен», в якій наголосив на неповторності поетично-пісенної спадщини кожного окремого слов'янського народу і необхідності її комплексного дослідження, зокрема болгарської юнацької героїчної пісні¹⁵. Олександр Потебня 1860 року захистив магістерську дисертацію на тему «Про деякі символи у слов'янській народній поезії», а згодом написав і видав у Варшаві фундаментальну двохтомну працю «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень» (перший том виходить з друку 1883 року, другий — 1887), в яких чільне місце належить дослідженням саме болгарського фольклору¹⁶. Микола Сумцов у своїх працях «Культурні переживання» (1889 р.), «Народні пісні про отруєння зміною отрутою» і «Легенда про грішну матір» (1893 р.), «Пісні і казки про живого мерця» (1894 р.) вивчав спорідненість і специфіку окремих варіантів болгарської й давньоруської пісенної спадщини¹⁷. 1893 року вийшла з друку оригінальна монографія Михайла Халанського «Південнослов'янські оповідки про Кралеви́ча Марка у зв'язку із творами руського билинного епосу», що є своєрідною біографією улюбленого народного героя південних слов'ян, де у хронологічному порядку відтворюються події його історичного та епічного життя¹⁸.

Автором перших у Болгарії досліджень з історії українсько-болгарських літературних зв'язків XIX ст. став Іван Шишманов. Його зацікавленість цією темою вмотивовувалась і тісними творчими, товариськими й родинними стосунками з Михайлом Драгомановим, знайомство з яким відбулося у Женеві 1885 року. Пізніше, після повернення до Болгарії, уже як викладач Вищої школи (нині Софійський університет імені Климента Охридського — П.В.), І. Шишманов продовжив співпрацю з М. Драгомановим, який також очолив тут кафедру загальної історії історико-філологічного відділення.

Починаючи від середини 80-х років, І. Шишманов у переважній більшості своїх праць торкався різноманітних аспектів українсько-болгарських літературних відносин. Уже у своєму першому ґрунтовному науковому доробку «Значення та завдання нашої етнографії», датованому 1889 роком, І. Шишманов активно залучав український матеріал, починаючи від народних билин і дум до сучасних праць, як «Пояснення малоруських та споріднених народних пісень» О. Потебні, «Про історичне значення південноруської народної поезії» М. Костомарова, «Релігійні легенди болгар» і «Політичні пісні українського народу» М. Драгоманова, «Український народний орнамент, зразки вишивок, тканин і писанок» О. Косач тощо.

Пошуки українських джерел привели І. Шишманова 1897 року в Росію та Україну (Київ і Гадяч). Як результат — він — розшукав у архівах цікаві документи з історії болгарської колонії в Одесі, матеріали з рукописної спадщини Ю. Венеліна, що згодом будуть використані вченим у працях «Рукописи Венеліна в Москві», «Перша зустріч Априлова з Венеліним» та «Априловський збірник болгарських народних пісень»¹⁹.

Визначальним кроком у дослідженні І. Шишмановим українсько-болгарських літературних зв'язків стала його стаття «Тарас Шевченко, його творчість і вплив на болгарських письменників перед Визволенням» (присвячена 40-й річниці літературної діяльності Івана Франка), що вийшла з друку вже на початку ХХ ст., а саме 1914 року у виданні «Библиотека «Славянска беседа»». За два роки потому статтю перевидано у м. Відні українською мовою під дещо іншою назвою, а саме «Роля України в болгарськiм Відродженнi. Вплив Шевченка на болгарських поетiв перед-визвольної доби»²⁰. «Дiяльнiсть Iвана Д. Шишманова була вирiшальною в iсторiї українсько-болгарських лiтературних стосункiв пiсля визволення Болгарiї майже протягом 30–40 рокiв», — зауважував П. Атанасов²¹.

Від початку ХІХ ст. у Болгарії та Україні інтенсивно розвивалася оригінальна література з утвердженням в ній напряду романтизму, а згодом і художнього реалізму, що стали суттєвими ознаками становлення нового болгарського і, відповідно, українського красного письменства.

Синхронність і стилістична подібність розвитку літературної діяльності певною мірою зумовлювалася тим, що чимало болгарських митців, серед яких такі відомі прізвища, як Іван Вазов, Ксенофонт (Райко) Жинзифов, Любен Каравелов, Петко Славейков і Христо Ботев деякий час працювали в Україні. Окрім того, багато представників болгарської творчої молоді здобувало освіту в навчальних закладах українських міст, виховувалися на кращих прикладах української літератури, і, відповідно, у подальшому процесі своєї творчості, опиралися на знання, отримані в Україні.

Найбільшим болгарським культурно-освітнім осередком в Україні була Одеса. Це місто відіграло значну роль в історії культурного відродження

Болгарії, багато в чому завдячуючи налагодженій тут видавничій справі, а також активній творчій діяльності болгарської інтелігенції. Левова частка тогочасної болгарської книжкової продукції побачила світ саме в Одесі. Зокрема у період з 40-х до 60-х років в одеських видавництвах надруковано понад 30 книг болгарською мовою, серед яких навчально-педагогічна, наукова, критична і художня література. Серед них болгарська поема «Стоян і Рада» Найдена Герова, твори І. Вазова — роман «Під ігом», поема «Громада», збірники віршів «Іванка» і «Красуня», книга Н. Козлева «Історія гайдука Сідері та його вола Голі» тощо. В Одесі здійснив свій переклад болгарською мовою історичної драми М.І. Костомарова «Кремуцій Корд» національний герой Болгарії, поет і публіцист Христо Ботев. На юридичному факультеті Новоросійського (Одеського) університету навчався автор славетного твору «Бай Ганю» болгарин Алеко Константинов, який виховувався на творах М. Гоголя й Т. Шевченка²².

Проживаючи на території України, болгари активно знайомились із місцевими творчими надбаннями. Жвавий інтерес у болгарських літераторів викликала творчість Тараса Шевченка, що пояснюється близькістю непростих соціально-історичних умов життя обох народів на той час. Численні переклади творів видатного українського поета болгарською мовою, що стала першою іноземною мовою, якою видавалася його поезія, систематично виходять з друку впродовж другої половини XIX ст. До найуспішніших перекладачів слід віднести відомих болгарських митців Райко Жинзифова, Любена Каравелова, Петко Славейкова, які наслідували поета у власній творчості. Тільки «Заповіт» Т. Шевченка перекладено сімома болгарськими поетами і видано друком у двадцяти двох виданнях упродовж 1880–1890 років.

Уперше твори Шевченка у перекладі болгарською мовою виходять друком 1863 року в журналі «Новобългарска сбирка» Р. Жинзифова (а саме — третьому розділі цієї збірки під назвою «Гусляр Тараса Шевченка»), де серед інших перекладених і оригінальних творів уміщено шість поезій Кобзаря — «Тополя», «Утоплена», «Катерина», «Думка» («Тече вода...»), «Думка» («Нащо мені чорні брови»), «Думка» («Вітре буйний»)²³. Однак, переклади Р. Жинзифова були доволі критично сприйняті болгарським літературними колами, представники яких наголошували на тому, що автору не вдалося зрозуміти і досягнути глибини переживань українського поета. Слід зауважити, що Т. Шевченко стає для Р. Жинзифова, за його ж власним твердженням, улюбленим і найавторитетнішим учителем. Відомо, що Р. Жинзифов планував перекласти всі поетичні твори Т. Шевченка²⁴.

Глибокою пошаною до творчості Т. Шевченка був сповнений Любен Каравелов, що відбилося у багатьох його літературно-критичних і публіцистичних статтях із численними посиланнями на твори українського поета.

Л. Каравелов почав перекладати твори Т. Шевченка у 60-ті роки XIX ст. під час свого перебування у Москві. Так, дотепер зберігся рукопис його перекладу шевченківської поеми «Неофіти», датований 1864–1865 рр. Твори Т. Шевченка стали для Л. Каравелова взірцем літературної творчості. Він наголошував, що просто «вивчити і осягнути у твори Шевченка аж ніяк неможливо: щоб зрозуміти його, треба передусім пережити і перестраждати те, що пережив і перестраждав Шевченко...»²⁵. Упродовж 1869–1871 рр. переклади шевченківської поезії Л. Каравелова переважно з'являлися на сторінках таких болгарських видань, як «Свобода» (орган Болгарського революційного центрального комітету — П.В.), «Независимост» і «Знание». Серед перекладів — «Тече вода в синє море», «Породила мене мати», уривки з поеми «Єретик» тощо.

Воднораз вплив творчості Т. Шевченка позначився і на творах оригінального жанру Л. Каравелова, в яких, за висловлюванням І. Шишманова, видатний болгарин часто застосовував улюблений розмір строфи Кобзаря²⁶. Змістовна і стилістична спорідненість Каравелова і Шевченка, на думку багатьох дослідників, особливо чітко простежується у таких творах поетів, як відповідно «Я воскреси» і «Єретик», «Кога умра» і «Заповіт», «Учете се мои птички» і «І мертвим, і живим...», оповідання «Сока» і «Катерина».

Чи не найвідданішим прихильником і талановитим послідовником Т. Шевченка був Петко Славейков, який, власне як і Л. Каравелов, познайомився із творчістю українського поета у середині 60-х років XIX ст. І. Шишманов зокрема зазначав, що П. Славейков, наслідуючи Т. Шевченка, став справжнім майстром слова, створюючи літературну мову на основі простої, природної й живої мови народу²⁷. Хоча П. Славейков залишив по собі і небагато перекладів шевченківської поезії (серед них — «Минають дні, минають ночі», «Думи, мої, думи», «Причинна»), проте його власні оригінальні твори «Бойка воєвода», «Джерело Біла нога», «Кракра Пернишки», «Милена», «Вигнанець», «Пісні про тиранію» сповнені шевченківськими інтерпретаціями ідеї свободи, щирими переживаннями за долю поневолених народів, вірою в оновлену землю.

До творчості Т. Шевченка зверталися й інші болгарські літератори означеного періоду: Т. Влайков, Г. Бакалов, Г. Белев та ін.

Суттєво сприяли розвиткові нової болгарської прози відомі й популярні серед болгарської літературної громадськості твори Марка Вовчка у перекладах Л. Каравелова і П. Славейкова. Зокрема Л. Каравелов уважав Марка Вовчка однією з найталановитіших тогочасних малоросійських (українських) письменниць і здійснив переклади шести її оповідань — «Горпина», «Данило Гурч», «Два сини», «Свекруха», «Невільничка», «Кармелюк», більшість з яких опубліковано у болгарських виданнях «Свобода» і «Независимост».

Вагомий внесок у збагачення українців знаннями з історії й культури болгарського народу здійснив український поет Павло Грабовський, який упродовж своєї багатолітньої перекладацької творчості приділяв значну увагу творам Христо Ботева, Добри Чинтулова, Георгія Раковського, Петка Славейкова, Івана Вазова. Так, 1894 року в журналі «Зоря» з'явилися його перші переклади творів народного героя Болгарії Х. Ботева «Хаджі Димитр», «Елегія» та «Молитва»²⁸. До збірки «З чужого поля» (1895 р.) увійшли перекладені ним поезії І. Вазова «До орла» та «В окопищах», в яких болгарський поет закликав сербів і болгар до припинення братовбивчої війни. 1897 року в цьому ж виданні друкувалися інші переклади віршів І. Вазова — «Зимова могила» та «І в душі, і в серцях наших пусто» (згодом увійдуть до збірки «Доля»). На сторінках «Літературно-наукового вісника» П. Грабовський публікував такі свої перекладацькі доробки, зроблені ним під час заслання до Сибіру, як поезії П. Славейкова («Чи почує голос сина»), Г. Раковського («Де б'ється болгарин з лихим супостатом»), Д. Чинтулова («Вставай, юначе»). Відомо, що тільки у 90-ті роки XIX ст. П. Грабовський переклав майже 18 творів болгарських поетів.

Не можна обійти поза увагою факт широкого висвітлення на шпальтах вітчизняної офіційної й так званої «прогресивної» періодики перебігу подій боротьби болгарського народу за незалежність під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Остання подавалась як необхідний і незаперечний політичний крок, спрямований на визволення «єдиновірців» і «братів по крові», що зрештою знайшло свій відгук у колах творчої інтелігенції. Так, чимало українських письменників і літературознавців порушували у своїх творчих доробках «слов'янське питання», часто зосереджуючись на болгарській тематиці.

Зокрема тема національно-визвольної боротьби болгарського народу проти турецької неволі знайшла своє відображення у творчості Михайла Старицького, який разом із М. Драгомановим і М. Лисенком брав активну участь у діяльності київської організації сприяння національно-визвольному руху південних слов'ян. Так, у віршах «Смерть слов'янина» і «До броні!» поет висловив свою гарячу підтримку південним слов'янам у їхній визвольній боротьбі такими словами:

До броні! Настала година слухна
Повстати за край в обороні,
Бо вже доконала неволя страшна
До броні, слов'яни, до броні!..²⁹

Своєрідним мостом, що сполучав українську і болгарську творчі громади, особливо їх літературні кола, був Михайло Драгоманов. Чимало творів українського вченого вийшли з-під його пера болгарською мовою, серед яких «Слов'янські оповідання про народження Костянтина Великого»,

«Слов'янські варіанти однієї євангельської легенди», «Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини», «Зауваження про слов'янські релігійні й етичні легенди», «Слов'янські приладки до Едіпової історії» на сторінках вже згадуваного видання «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина»³⁰. Завдячуючи його просвітницькій діяльності, болгарська громадськість познайомилася з творчістю українських літераторів Григорія Сковороди, Сидіра Воробкевича, Олени Пчілки, Івана Нечуя-Левицького та ін.³¹

З Болгарією пов'язані деякі сторінки життя і творчості Лесі Українки (Косач). Літераторка, багато в чому завдячуючи М. Драгоманову, який доводився їй рідним дядьком, знайомилися з болгарським обрядовим фольклором, його власними студіями і працями І. Шишманова. Саме факт перебування М. Драгоманова у Болгарії багато в чому сприяв волінню поетеси дізнатися якомога більше про цю країну. «Чи співають у Болгарії колядки і чи схожі вони на українські? Як там люди обходять різдво? Взагалі багато дечого хотіла б я знати про Болгарію, бо я про неї так як і нічого не знаю, а те, що приходить у газетах читати, я думаю, наполовину брехня. Як стоїть література болгарська: краще чи гірше за українську?...», — пише вона до М. Драгоманова³². Узагалі в своїх численних листах у Софію, адресованих членам родини М. Драгоманова, особливо доньці Лідії з її чоловіком І. Шишмановим та дружині Людмилі, Леся Українка неодноразово висловлювала свій намір відвідати Болгарію. Готуючись до цієї подорожі, вона активно вивчала болгарську мову за допомогою студента-медика, болгарина Герасима Клісургського³³.

Омріяна поетесою подорож до Болгарії здійснилася у червні 1894 р. «Я так рада, що приїхала сюди, що коли б за се треба було б заплатити й справжнім яким лихом, то я б прийняла його з легким серцем», — писала вона в одному із своїх листів до матері³⁴.

У болгарський період свого життя Леся Українка, власне як і завжди, багато писала. Інтерес до цієї країни тією чи іншою мірою вплинув на оригінальну творчість поетеси. Упродовж 1895 р. вона написала серію віршів: «Мати-невільниця», «І все-таки до тебе думка лине», «Ворогам», «Північні думи», «До товаришів» тощо, а згодом об'єднала їх у цикл так званих «Невільничих пісень» (вийшли друком того ж 1895 року в галицькому виданні «Народ» за № 15–16). До головного лейтмотиву цього циклу слід віднести думки-вболівання авторки за долю слов'янства, насамперед українського народу. Слід зауважити, що «болгарські» поезії Лесі Українки часто сповнені сумом за рідною домівкою:

І все-таки до тебе думка лине,
Мій занапащений, нещасний краю,
Як я тебе згадаю,

У грудях серце з туги, з жалю гине...³⁵

«Безперечно, ми не можемо говорити про якийсь значний вплив або про використання бодай окремих елементів болгарської культури. Однак при ретельному аналізі в її віршах цього періоду можна відшукати певні мотиви, що виникли під впливом культурно-політичного життя південнослов'янських народів», — зауважує В. Москаленко у своїй монографії «Українсько-болгарські літературні та наукові зв'язки кінця XIX — початку XX ст.»³⁶.

Значний інтерес викликає епістолярна спадщина Лесі Українки, датована 1894–1895 рр., де вміщено коментарі на власні спостереження за тогочасною Болгарією. Серед позитивних вражень — захоплюючі краєвиди, особливо гірські пейзажі, еkleктика національної й турецької архітектури, народні звичаї й побут тощо. Чи не найбільший негатив літераторка вбачала у ставленні болгар до жінок, яке охарактеризувала як справжню «дикість». Зважаючи на це, вона неодноразово наголошувала, що у Болгарії їй дуже добре живеться і працюється, багато в чому завдячуючи компанії її дядька та його родини, бо інакше вона б тут не жила³⁷. «Одним з найважливіших наслідків софійського періоду життя української поетеси стала її дружба з І. Шишмановим, яка залишила помітний слід в історії українсько-болгарських літературно-громадських взаємин», — наголошує В. Москаленко³⁸. З цим твердженням не можна не погодитись, оскільки саме І. Шишманов ознайомив її з такими визначними постатями, як науковець Д. Матов, письменник А. Константинов, поетеса Х. Белчева, скульптор Б. Шац, піаністка Койчу та ін.

Після смерті М. Драгоманова, Леся Українка ще деякий час залишалась у Болгарії, допомагаючи його дружині впорядкувати деякі сімейні справи і передусім підтримувала її морально. Отже, перебування поетеси у Болгарії тривало більше року, з червня 1894 р. до серпня 1895 р.

Після повернення на батьківщину Леся Українка з теплою ностальгією згадувала болгарський період свого життя: «А я часто згадую Софію..., щоночі вона мені сниться... Чудно сказати, мені скучно навіть за болгарською мовою! А така вона здавалась негармонічна»³⁹. Літераторка продовжувала активне листування зі своєю «болгарською» родиною і просто однодумцями, зазвичай, цікавилася останніми новинами політичного, економічного, культурного і наукового життя Болгарії, обмінювалася літературними і музичними творами тощо.

Вагоме місце у процесі налагодження українсько-болгарських зв'язків у галузі наукової та оригінальної літератури належить галичанину І. Франку — відомому літератору, ученому, громадському діячеві. До широкого спектру його досліджень можна віднести питання таких соціально-культурних явищ, як виникнення і поширення слов'янської писемності, болгарський антифеодальний рух, зокрема богомилство і гайдуцтво. Зважаючи на це, стає

зрозумілим часте звертання І. Франка до пам'яток староболгарської літератури, фольклору тощо.

1888 року в збірці «Зерна» (літературно-науковий додаток газети «Буковина») І. Франко опублікував свої переклади чотирьох болгарських гайдуцьких пісень («Сирота йде в гайдуки», «Чого хотіли гайдуки», «Скривджений слуга шукає правди в гайдука», «Дівчина сприяє гайдукові»). Згодом він переклав ще дві гайдуцькі пісні «Листя пише юнак Панчоолу» і «Гей обіцяв заплату», проте їх так і не опублікували за його життя. Розмірковуючи про ідеї, закладені в основу болгарського фольклору на прикладі перелічених пісень (власне у своїй передмові до останніх), І. Франко вказував на спорідненість долі болгарського та українського народів, проводить паралелі в історії національно-визвольних змагань, вказуючи зокрема на подібність явищ української гайдамаччини й болгарського руху гайдуків⁴⁰.

У 90-ті роки ХІХ ст. І. Франко захопився ідеєю написання серії розвідок із теми взаємовпливу пісенного фольклору слов'янських народів, зокрема староболгарського на давньоукраїнський. Результатом цієї діяльності стала його найбільша фольклористична праця «Студії над малоросійськими піснями» (уперше вийшла друком тільки 1907 року), де основним об'єктом студіювання став конкретний пісенний сюжет в усіх його відомих на той час варіантах. Аналізуючи різнопланові фактори виникнення й подальшого розвитку кожної окремої пісні, І. Франко не відходить від принципу історизму. Так, він укотре наголошує на факті існування безпосереднього впливу болгарських народних пісень ХVІІ ст. на українські, серед яких «Іван і Мар'яна», «Батько продає дочку турчинові», «Здобуття козаками Варни», «Викуп із неволі», «Дівчина-воячка» тощо⁴¹.

У праці «Галицько-руські народні приповідки» І. Франко дослідив приблизно 500 болгарських приказок, у тому числі із збірки П. Славейкова «Български притчи или пословици и характерни думи». Він довів існування не лише їх зовнішньої схожості з українськими, а й проаналізував причини цієї подібності.

Першим дослідженням І. Франка у галузі староболгарської літератури стала його дисертація на ступінь доктора філософії «Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія», написана під науковим керівництвом професора В. Ягича і захищена у Віденському університеті. Згодом, 1896 року в популярному на той час у Болгарії виданні «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина» побачила світ частина цієї праці вже в авторському перекладі болгарською мовою самого І. Франка під назвою «Притчата за единорога и нейният български вариант» («Притча про єдинорога та її болгарський варіант»). «На слов'янському ґрунті наша притча була не менш популярна, ніж деінде, але не мала

самостійного розквіту, не породила жодних вартісних варіантів, крім єдиного...», — зазначав автор⁴². Таким єдиним варіантом, на його думку, була так звана «Притча про багатіїв із книг болгарських». «...Вона могла виникнути лише на південнослов'янському ґрунті, на що, зрештою, вказує назва руських списків «от книг болгарских» і безсумнівні болгаризми сербського тексту. Так само і для визначення часу виникнення нашої притчі гіпотеза про її богомільський характер дає досить надійну точку опори...»⁴³. Удаючись до аналізу тих притч і оповідок, уміщених у «Варлаамі і Йоасафі», І. Франко надавав великого значення впливу літератури староболгарської на давньоруську, важливої ролі першої у процесі «...творення розумової і моральної фізіономії руського народу»⁴⁴.

У своїй фундаментальній праці «Історія української літератури» І. Франко ґрунтовно дослідив староболгарське письменство (у розділі під однойменною назвою «Староболгарське письменство»), зокрема літературні пам'ятки за авторством Климента Охридського, Костянтина Преславського («Учительное евангеліє»), Іоанна Екзарха («Шистиднев», «Богословіє»), Чорноризця Храбра («Сказанія о письменах») та ін., богомільстві апокрифи у контексті впливу на розвиток слов'янських культур, української у тому числі. Зокрема зауважував: «Те, що донедавна говорено про вплив богомилів на весь світогляд не лише болгар і сербів, але також інших слов'янських народів, головно українців, при ближчій огляді показалося фікцією, що не виходить поза наївний, примітивний дуалізм між добром і злом у природі і в людському житті. Так само і в слов'янську літературу богомили не внесли нічого»⁴⁵.

Значний науковий інтерес має праця «Апокрифи і легенди з українських рукописів», в якій зокрема досліджується історія руху богомільства, причини його виникнення і наслідки поширення.

Не можна обійти увагою і факт, що тривале захоплення І. Франка болгарською культурою не могло не вплинути і на результати його поетично-письменницької творчості, підтвердженням чому є спорідненість сюжетів вірша «Сідоглавому» і «Притчи про життя» відповідно з віршем Л. Каравелова «Чорбаджія та Бурлака» і вже згадуваною «Притчею про єдиного рога».

Першим виданням І. Франка болгарською мовою вважається повість «Як пан собі біди шукав» у перекладі Г. Бакалова («Де е бедата»), що вийшла з друку 1894 року в болгарському виданні «Работническа библиотека»⁴⁶. 1890 року в журналі «Български преглед» опубліковано його вірш «Каменярі» (у перекладі болгарською «Зидари»), а 1900 року — оповідання «Муляр» у перекладі Н. Йорданова («Бояджия»). Серед інших перекладачів творів І. Франка був і П. Славейков.

Творчість І. Франка, його дослідження у галузі південнослов'янського фольклору і староболгарської літератури, а також поетико-прозові твори

були добре знаними у Болгарії, а його особа — глибоко шанованою. Підтвердженням цього стало запрошення, що надійшло від болгарського уряду до І. Франка, очолити кафедру слов'янських культур Софійського університету. Цю пропозицію він проігнорував з причини отримання від І. Шишманова повідомлення про те, що болгарський уряд має намір замінити болгарських професорів (тих, що боролися за автономію університету) ученими-іноземцями. До болгарського кола спілкування І. Франка належали такі визначні представники болгарської науки й культури, як І. Шишманов, П. Тодоров, Л. Мілетич, С. Романський та багато інших.

Отже, бурхливий розвиток українсько-болгарських літературних зв'язків упродовж XIX ст. зумовлювався низкою факторів соціально-політичного характеру, а також сприятливим науково-культурологічним підґрунтям.

Як для України, так і для Болгарії означений історичний період характеризувався піднесенням національної свідомості народів, їх прагненням до національної самоідентифікації. Як вже зазначалося, у ці часи в середовищі прогресивної інтелігенції набувала значної популярності ідея слов'янської єдності. Практично всі слов'янські народи, особливо ті із них, національні права яких обмежувалися, прагнули віднайти своїх ідейних прихильників серед інших слов'янських народів, налагоджуючи з ними різнопланові, у тому числі й творчі контакти. Національне становище болгар під владою Туреччини і національне питання українців у Російській і Австро-Угорській імперіях були однаково проблематичними. Саме ця подібність послужила поштовхом для активного творчого обміну між болгарськими і українськими літераторами, громадськими і науковими діячами для спільного пошуку оптимальних шляхів національного відродження, творчого вираження ідей національної свободи.

Значною мірою культурному зближенню обох народів сприяла тривала присутність в Україні численної болгарської діаспори, у тому числі тих представників останньої, які тимчасово проживали на українських теренах, здобуваючи освіту у провідних українських навчальних закладах Одеси, Миколаєва, Києва, Львова і Харкова. Патріотично налаштована творча болгарська молодь, послуговуючись подібністю болгарської та української мов, швидко вбирала в себе літературні традиції свободолюбивих українських літераторів, наслідуючи їхні ідеї при створенні власних оригінальних творів.

Українсько-болгарські літературні зв'язки впродовж XIX ст. пройшли кілька етапів у своєму розвитку. Для останньої чверті століття характерний стрімкий розвиток саме оригінального жанру, з домінантою реалістичного напрямку.

Також слід наголосити, що розвитку українсько-болгарських літературних зв'язків означеного періоду сприяло зміцнення особистих контактів

у середовищі творчої інтелігенції — між літераторами, громадськими діячами і науковцями. Постійний обмін інформацією й творчими здобутками, спільна діяльність у наукових та освітніх закладах, творчих громадських і суспільно-політичних організаціях давали плідні результати на ниві літературної праці.

¹ *Атанасов П.* Украинские кириллические старопечатные книги XVI–XVII вв. в Болгарии // Сов. славяноведение. — 1972. — № 6; *Литаврин Г.* Древняя Русь, Болгария и Византия в IX–X вв. // IX Международный съезд славистов: история, культура, этнография и фольклор славянских народов. — М., 1983; *Медведев И.* Ренессансные тенденции поздневизантийской культуры // Культура Византии XIII — первая XV в. — М., 1991.

² *Шелудько Д.* Впливи Шевченка на Любена Каравелова // Записки історико-філологічного відділу УАН. 1928. — Кн. XVIII; *Кирилюк Є.* Шевченко і болгарська література // Вітчизна. — 1958. — № 3; *Дмитрук В.* Сторінки вікової дружби. З історії українсько-болгарських зв'язків XIX — початку XX століття. — К., 1958; *Москаленко В.* Українсько-болгарські літературні та наукові зв'язки кінця XIX — початку XX ст. — К., 1987; *Чорній В.* Юрій Венелін — будитель слов'янських народів // Проблеми слов'янознавства. — 1990. — № 42; *Шишманов І.* Роля України в болгарським відродженню. — Відень, 1916; *Чилингиров С.* Тарас Шевченко на български // Сборник в честь на профессор Ив. Д. Шишманов по случай на тридесетгодишната му научна дейност (1889–1919). — София, 1920; *Каракостов С.* Тарас Шевченко и българската литература // Тарас Шевченко. Материали за доклад. — София, 1947; *Атанасов П.* Иван Франко и България // Славяни. — 1956. — Кн. 2; *Русакиев С.* Тарас Шевченко и българската литература. — София, 1964; *Конеv И.* Литературни взаимоотношения и литературен процесс. — София, 1974; *Терзийская Л.* Проникновение и восприятие творчества Т.Г. Шевченко в Болгарии // Болгарский русист. — 1889. — № 6; *Динчев К.* Тарас Шевченко и българската литературно-фолклорна традиция // Балканистичен форум. — 1996. — Кн. 3.

³ Древние и нынешние болгары в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к Россиянам. Историко-критические изыскания Юрия Венелина. — М., 1829. — Т. 1;

⁴ Древние и нынешние болгары в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к Россиянам. Историко-критические изыскания Юрия Венелина. — М., — 1856. — Т. 2.

⁵ *Венелин Ю.* Критические исследования об истории болгар. — М., 1849; О характере народных песен у Славян Задунайских. Набросано Юрием Венелиным. — М., 1835; *Венелин Ю.* Грамматика нынешнего болгарского наречия. Публикация подготовлена Г.К. Венедиктовым. — М., 1997.

⁶ *Шишманов І.* Вказ. праця.

⁷ *Піскіжова В.* Болгаристичні студії в Україні XIX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2009. — Вип. 18. — С. 273–274.

⁸ Там само. — С. 275–284.

⁹ История древней русской словесности. Сочинение Михаила Максимовича. — К., 1839.

¹⁰ Срезневский И. Очерк книгопечатания в Болгарии // Журнал Министерства народного просвещения. — М., 1846. — Ч. LI.

¹¹ Головацький Я. Коротка відомість о рукописах слов'янських і руських // Русалка Дністрова. — Львів, 1873.

¹² Попруженко М. Синодик царя Бориса. — Одесса, 1897–1899. — Т. 1–2.

¹³ Обзор славянских литератур. Лекции В. Ив. Григоровича (Записано слушателем его А. Смирновым): [Отд. оттиск из «Филологических записок». Воронеж, 1880].

¹⁴ Радченко К. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. — К., 1898.

¹⁵ О народной поэзии Славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Осипа Бодянского. — М., 1837.

¹⁶ Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. — Харьков, 1860; Потебня А. Объяснения малорусских и сродных народных песен: В 2 т. — Варшава, 1883. — Т. 1, 1887. — Т. 2.

¹⁷ Сумцов Н. Легенда о грешной матери // Киевская старина. — К., 1893. — Т. 41. — Кн. 5; Сумцов Н. Песни и сказки о живом мертвеце. К., 1894.

¹⁸ Халанский М. Южно-славянские сказания о Кралевице Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса. Сравнительные наблюдения в области героического эпоса южных славян и русского народа. — Варшава, 1893. — Т. 1–2.

¹⁹ Москаленко В.А. Вказ. праця. — С. 59–61.

²⁰ Шишманов І. Вказ. праця.

²¹ Атанасов П. Иван Шишманов и Украина // Славяни. — 1958. — № 3. — С. 26.

²² Сохань П. Очерки истории украинско-болгарских связей. — К., 1976. — С. 63–64.

²³ Новобългарска сбирка. — М., 1863.

²⁴ Русакиев С. Вказ. праця.

²⁵ Каравелов Л. Избрани съчинения. — София, 1956. — Т. 3.

²⁶ Шишманов И. Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели преди освобождението // Спомен за Тараса Григориевича Шевченко. — София, 1914.

²⁷ Там само.

²⁸ Грабовський П. Вибрані твори. — К., 1949; Дмитрук В. Сторінки вікової дружби. — Львів. — 1958. — С. 68.

²⁹ Старицький М. Поетичні твори. — К., 1987. — С. 47–48.

³⁰ Піскіжова В. Науково-педагогічна та громадська діяльність Михайла Драгоманова в Болгарії // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2008. — Вип. 17. — С. 238–251.

³¹ Там само. — С.

³² Українка Леся. Лист до М.П. Драгоманова від 5 січня 1890 р. // Зібр. творів. В 12 т. — К., 1978. — Т. 10. — С. 46.

³³ Українка Л. Лист до М.П. Драгоманова від 5 січня 1894 р. // Твори в десяти томах. — К., 1965. — Т. 9. — С. 160–161.

³⁴ *Українка Леся*. Лист до О.П. Косач (матері) від 14 червня 1894 р. // Збір. творів. В 12 т. — К., 1978. — Т. 10. — С. 238.

³⁵ *Кармазіна М.* Леся Українка. — К., 2003. — С. 178.

³⁶ *Москаленко В.А.* Вказ. праця. — С. 157.

³⁷ *Українка Леся*. Лист до М.І. Павлика, 21 травня 1895 р. // Збір. творів. В 12 т. — К. — 1978. — Т. 10. — С. 302.

³⁸ *Москаленко В.А.* Вказ. праця. — С. 167–168.

³⁹ *Українка Леся*. Лист до Л.М. Драгоманової-Шишманової та Ів. Шишманова, 21 серпня 1895 р. // Публікації, статті, дослідження. — К., 1956. — Т. 2. — С. 161; *Українка Л.* Лист до М.І. Павлика, 2 вересня 1895 р. // Збір. творів. В 12 т. — К., 1978. — Т. 10. — С. 320.

⁴⁰ *Франко І.* Из болгарських пісень народних. Пісні гайдуцькі// Зібрання творів у 50-ти т. — К., 1977. — Т. 10. — С. 73–82.

⁴¹ *Франко І.* Зібрання творів у 50-ти т. — К., 1977. — Т. 42; *Малярчук Н.* Иван Франко и българското народно творчество // Език и литература. — София. — 1963. — № 2.

⁴² *Франко І.* Про Варлаама і Йоасафа та притчу про єдиногога// Зібрання творів у 50-ти т. — К., 1977. — Т. 30. — С. 621.

⁴³ Там само. — С. 654–655.

⁴⁴ Там само. — С. 572.

⁴⁵ *Франко І.* Староболгарське письменство// Зібрання творів у 50-ти т. — К., 1977. — Т. 40. — С. 63.

⁴⁶ Работническа библиотека. — 1894. — № 14.

В статъе исследуются украинско-болгарские литературные связи XIX в., основные этапы и направления их развития. Особенное внимание уделяется вопросу роли личных контактов между литераторами в процессах творческого обмена и взаимовлияния украинской и болгарской литературы.

Ключевые слова: болгарское возрождение литература, литературоведение, литературные связи, творческий обмен, взаимовлияние.

In the article analyzes Ukrainian-Bulgarian literary connections of the nineteenth century, the milestones and directions of their development. Particular attention is paid to the role of personal contacts between writers in the process of creative exchange and interaction of Ukrainian and Bulgarian literature.

Key words: Bulgarian renaissance literature, literary criticism, literary connections, the creative exchange and interaction.